

OGRANICZENIA SWOBODY UMÓW W KSZTAŁTOWANIU STOSUNKU UBEZPIECZENIA NA CUDZY RACHUNEK

Zbigniew Długosz

MONOGRAFIE

Wolters Kluwer
Polska

OGRANICZENIA SWOBODY UMÓW W KSZTAŁTOWANIU STOSUNKU UBEZPIECZENIA NA CUDZY RACHUNEK

Zbigniew Długosz

MONOGRAFIE

Wolters Kluwer
Polska

WARSZAWA 2017

Stan prawny na 1 stycznia 2017 r.

Recenzent

Dr hab. Mariusz Fras

Wydawca

Magdalena Stojek-Siwińska

Redaktor prowadzący

Ewa Fonkowicz

Opracowanie redakcyjne

Agnieszka Bąk

Łamanie

Wolters Kluwer Polska

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

© Copyright by

Wolters Kluwer Polska SA, 2017

ISBN 978-83-8107-188-8

ISSN 1897-4392

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. 22 535 82 19

e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
---------------------	---

Wstęp	13
-------------	----

Rozdział I

Swoboda umów zobowiązaniowych i jej ograniczenia w świetle art. 353¹ kodeksu cywilnego	21
1. Pojęcie swobody umów zobowiązaniowych	21
2. Granice swobody umów	29
2.1. Sprzeczność z właściwością (naturą) stosunku	30
2.2. Sprzeczność z ustawą	47
2.3. Sprzeczność z zasadami współżycia społecznego	67

Rozdział II

Umowa ubezpieczenia na cudzy rachunek i relacje prawne wynikające z jej zawarcia	83
1. Charakter prawny umowy ubezpieczenia	83
2. Umowy odnoszące się do osób trzecich	91
2.1. Umowa o świadczenie przez osobę trzecią	92
2.2. Umowa o zwolnienie dłużnika od obowiązku świadczenia	96
2.3. Umowa o świadczenie na rzecz osoby trzeciej	99
3. Umowa ubezpieczenia na cudzy rachunek jako umowa na rzecz osoby trzeciej	106
4. Relacje między ubezpieczycielem, ubezpieczającym i ubezpieczonym	114
5. Ubezpieczenia grupowe	123

Rozdział III

Natura (właściwość) stosunku a cel i treść stosunku

ubezpieczenia na cudzy rachunek	138
1. Kauzalny charakter umowy ubezpieczenia a natura stosunku ubezpieczenia na cudzy rachunek	138
2. Kauza a cel umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek	146
3. Interes ubezpieczeniowy w umowie ubezpieczenia na cudzy rachunek	151
4. Ograniczenia w stosowaniu konstrukcji pośrednich ubezpieczeń na cudzy rachunek	169
5. Ograniczenia w stosowaniu regresu ubezpieczeniowego w ubezpieczeniu na cudzy rachunek	184

Rozdział IV

Przepisy ustaw i zasady współzycia społecznego a treść i cel

stosunku ubezpieczenia na cudzy rachunek	195
1. Ograniczenia w zakresie określania obowiązków i powinności ubezpieczonego	195
2. Ograniczenia wynikające z rozszerzonego zastosowania przepisów o niedozwolonych postanowieniach umownych	212
3. Ograniczenia w zakresie określania podmiotu uprawnionego do wskazania uposażonego	220
4. Ograniczenia wynikające z konieczności identyfikacji ubezpieczonego	225
5. Ograniczenia wynikające z przepisów o pośrednictwie ubezpieczeniowym i zasad współzycia społecznego	228
5.1. Ograniczenia wynikające z reglamentacji działalności w zakresie pośrednictwa ubezpieczeniowego	228
5.2. Ograniczenia dotyczące łączenia roli pośrednika ubezpieczeniowego i ubezpieczającego	251

Rozdział V**Zgoda na objęcie ochroną ubezpieczeniową a ograniczenia swobody w zakresie zmiany i rozwiązania umowy****ubezpieczenia na cudzy rachunek 260**

1. Charakter prawny zgody na objęcie ochroną ubezpieczeniową 260
2. Odwołanie i zmiana zastrzeżenia w umowie ubezpieczenia na cudzy rachunek 266
3. Zmiana i odwołanie zastrzeżenia a zmiana i rozwiązanie umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek 273
4. Ograniczenia w zakresie zmiany i rozwiązania umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek zawartej bez zgody lub wiedzy ubezpieczonego 283
5. Ograniczenia w zakresie zmiany lub rozwiązania umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek zawartej za zgodą ubezpieczonego 290

Zakończenie 309**Wykaz orzecznictwa 317****Bibliografia 321**

WYKAZ SKRÓTÓW

Akty prawne

dyrektywa 93/13	–	Dyrektywa Rady 93/13/EWG z 5.04.1993 r. w sprawie nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich (Dz.Urz. WE L 95, s. 29)
IDD	–	Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/97 z 20.01.2016 r. w sprawie dystrybucji ubezpieczeń (Dz.Urz. UE L 26, s. 19)
IMD	–	Dyrektywa 2002/92/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 9.12.2002 r. w sprawie pośrednictwa ubezpieczeniowego (Dz.Urz. UE L 9, s. 3 ze zm.)
k.c.	–	ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2016 r. poz. 380 ze zm.)
Konstytucja RP	–	Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. poz. 483 ze zm.)
k.p.c.	–	ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2016 r. poz. 380 ze zm.)
k.s.h.	–	ustawa z 15.09.2000 r. – Kodeks spółek handlowych (Dz.U. z 2016 r. poz. 1822)
nowelizacja z 2007 r.	–	ustawa z 13.04.2007 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 557)
nowelizacja z 2009 r.	–	ustawa z 13.02.2009 r. o zmianie ustawy o działalności ubezpieczeniowej oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. poz. 341)

p.b.	–	ustawa z 29.08.1997 r. – Prawo bankowe (Dz.U. z 2016 r. poz. 1988 ze zm.)
projekt ubezpieczeń grupowych	–	Projekt nowelizacji Kodeksu cywilnego z 28.11.2014 r. opracowany przez Komisję Kodyfikacyjną, dostępny na stronach komisji pod adresem http://bip.ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/komisje-kodyfikacyjne/komisja-kodyfikacyjna-prawa-cywilnego/
projekt u.d.u.	–	projekt ustawy o dystrybucji ubezpieczeń, dostępny na stronach Rządowego Centrum Legislacji: https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//2/12292805/12396267/12396268/dokument260463.pdf
Rekomendacja U	–	Rekomendacja U dotycząca dobrych praktyk w zakresie bancassurance, załącznik do uchwały Komisji Nadzoru Finansowego nr 183/2014 z 24.06.2014 r. (Dz.Urz. KNF poz. 12)
u.d.u.	–	ustawa z 22.05.2003 r. o działalności ubezpieczeniowej (Dz.U. z 2015 r. poz. 1206 ze zm.; nie obowiązuje)
u.d.u.r.	–	ustawa z 11.09.2015 r. o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej (Dz.U. poz. 1844 ze zm.)
u.n.r.f.	–	ustawa z 21.07.2006 r. o nadzorze nad rynkiem finansowym (Dz.U. z 2016 r. poz. 174 ze zm.)
u.p.u.	–	ustawa z 22.05.2003 r. o pośrednictwie ubezpieczeniowym (Dz.U. z 2014 r. poz. 1450 ze zm.)
u.u.o.	–	ustawa z 22.05.2003 r. o ubezpieczeniach obowiązkowych, Ubezpieczeniowym Funduszu Gwarancyjnym i Polskim Biurze Ubezpieczycieli Komunikacyjnych (Dz.U. z 2013 r. poz. 392 ze zm.)
VVG	–	niemiecka ustawa o umowie ubezpieczenia, Gesetz über den Versicherungsvertrag (Versicherungsvertragsgesetz), http://www.gesetze-im-internet.de

- Wytyczne – Wytyczne dotyczące dystrybucji ubezpieczeń, załącznik do uchwały Komisji Nadzoru Finansowego nr 184/2014 z 24.06.2014 r. (Dz.Urz. KNF poz. 13)

Czasopisma i publikatory

- AULFI – Acta Universitatis Lodziensis, Folia Iuridica
 AUMCS – Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska
 AUWr – Acta Universitatis Wratislaviensis
 Dz.U. – Dziennik Ustaw
 Dz.Urz. KNF – Dziennik Urzędowy Komisji Nadzoru Finansowego
 Dz.Urz. UE – Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
 Dz.Urz. WE – Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich
 KPP – Kwartalnik Prawa Prywatnego
 MoP – Monitor Prawniczy
 MPB – Monitor Prawa Bankowego
 OSA – Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych
 OSAB – Orzecznictwo Sądów Apelacji Białostockiej
 OSNC – Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna
 OSNC-ZD – Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna – Zbiór Dodatkowy
 OSNP – Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych
 OSP – Orzecznictwo Sądów Polskich
 OTK – Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego
 OTK-A – Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, Seria A
 PA – Prawo Asekuracyjne
 Pal. – Palestra
 PB – Prawo Bankowe
 PiP – Państwo i Prawo
 PL – Przegląd Legislacyjny

PPH	–	Przegląd Prawa Handlowego
PPP	–	Przegląd Prawa Publicznego
Prok. i Pr.	–	Prokuratura i Prawo
PS	–	Przegląd Sądowy
PUG	–	Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego
RU	–	Rozprawy Ubezpieczeniowe
Rz.	–	Rzeczpospolita
SC	–	Studia Cywilistyczne
WU	–	Wiadomości Ubezpieczeniowe
ZNUJ	–	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego

Inne

KNF	–	Komisja Nadzoru Finansowego
LEX	–	System Informacji Prawnej LEX
o.w.u.	–	ogólne warunki ubezpieczeń
SA	–	Sąd Apelacyjny
SN	–	Sąd Najwyższy
SO	–	Sąd Okręgowy
TK	–	Trybunał Konstytucyjny
UKNF	–	Komisji Nadzoru Finansowego
UOKiK	–	Ochrony Konkurencji i Konsumentów

WSTĘP

Ubezpieczenia na cudzy rachunek, w szczególności w formie ubezpieczeń grupowych, odgrywają bardzo istotną rolę na rynku ubezpieczeń. Wspomnieć można chociażby, że w 2015 r. zakłady ubezpieczeń na życie osiągnęły składkę przypisaną brutto z tytułu ubezpieczeń grupowych w wysokości 9,44 mld zł, co stanowiło około jednej trzeciej sumy składek przypisanych brutto przez tych ubezpieczycieli¹. W szczególności ze względu na skalę zjawiska ubezpieczeń grupowych ich zastosowanie stało się w ostatnich latach przedmiotem szczególnego zainteresowania organów ubezpieczeniowych, które zwracały uwagę na licznie występujące na rynku nieprawidłowości w tym zakresie².

Ujmując rzecz w pewnym skrócie, można powiedzieć, że efektem tego zainteresowania było najpierw uchwalenie przez Komisję Nadzoru Finansowego Rekomendacji U³ oraz Wytycznych dotyczących dystry-

¹ Dane według *Raportu o stanie sektora ubezpieczeń po IV kwartałach 2015 roku*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, Warszawa 2016, s. 9, dostępny na stronach KNF: https://www.knf.gov.pl/Images/sektor_ubezpieczen_IVkw_2015_tcm75-47027.pdf (dostęp: 31.10.2016 r.).

² Zob. w szczególności stanowisko UKNF w sprawie *bancassurance* z 21.02.2012 r., pismo dostępne na stronach KNF: <https://www.knf.gov.pl> (dostęp: 24.10.2015 r.); *Podstawowe problemy bancassurance w Polsce – raport Rzecznika Ubezpieczonych*, dokument dostępny na stronach Rzecznika Finansowego (dawniej Rzecznik Ubezpieczonych) pod adresem: <http://rf.gov.pl> (dostęp: 25.10.2015 r.).

³ Rekomendacja U dotycząca dobrych praktyk w zakresie bancassurance, załącznik do uchwały Komisji Nadzoru Finansowego nr 183/2014 z 24.06.2014 r. (Dz.Urz. KNF poz. 12).

bucji ubezpieczeń⁴, a w dalszej kolejności interwencja ustawodawcy, który w przepisach ustawy o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej⁵ zawarł stosunkowo obszerną regulację dotyczącą ubezpieczeń na cudzy rachunek. Analiza Rekomendacji U, Wytocznych oraz przepisów ustawy o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej prowadzi do wniosku, że zarówno KNF, jak i ustawodawca za remedium na wspomniane nieprawidłowości uznali objęcie tego modelu ubezpieczeń ściślejszą regulacją szczegółową, w tym nałożenie na ubezpieczycieli i ubezpieczających licznych obowiązków informacyjnych. Rozwiązanie takie może budzić znaczne wątpliwości, zwłaszcza w zakresie oceny, czy zwiększenie ilości informacji otrzymywanych przez ubezpieczonych faktycznie przyczyni się do poprawy ochrony ich interesów, czy też głównym efektem tego działania będzie raczej skomplikowanie stanu prawnego oraz wiążące się z tym trudności w interpretacji licznych i nie zawsze spójnych przepisów.

Na gruncie powyższych wątpliwości warto zadać pytanie: czy umowa ubezpieczenia na cudzy rachunek faktycznie jest konstrukcją wymagającą istnienia szczególnej i rozbudowanej regulacji prawnej? Niejednokrotnie można bowiem odnieść wrażenie, że część problemów związanych ze stosowaniem umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek wynika z niedostatecznego zrozumienia tej konstrukcji i rządzących nią prawidłowości, co prowadzi do tworzenia wokół niej coraz to nowych „obwolut” prawnych. Wydaje się przy tym, że znacznie lepszym rozwiązaniem niż rozbudowywanie kolejnych regulacji prawnych mogłoby się stać poddanie umowy ubezpieczenia bardziej dokładnej analizie na gruncie instytucji już istniejących i dobrze znanych prawu cywilnemu. Kwestia powyższa jest o tyle istotna, że pomimo dużego znaczenia ubezpieczeń na cudzy rachunek, całościowe opracowania dotyczące tej tematyki są nieliczne⁶.

⁴ Wytoczne dotyczące dystrybucji ubezpieczeń, załącznik do uchwały Komisji Nadzoru Finansowego nr 184/2014 z 24.06.2014 r. (Dz.Urz. KNF poz. 13).

⁵ Ustawa z 11.09.2015 r. o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej (Dz.U. poz. 1844 ze zm.).

⁶ Zob. np.: A.M. Kubiak, *Umowa ubezpieczenia na rzecz osoby trzeciej i na cudzy rachunek*, Bydgoszcz–Poznań 2008 oraz w znacznym zakresie M. Fras, *Umowa ubezpieczenia grupowego. Aspekty prawne*, Warszawa 2015. Spośród starszej literatury zob. przede wszystkim B. Hełczyński, *Ubezpieczenie na cudzy rachunek*, Kraków 1927.

Celem niniejszej pracy jest wykazanie, że ubezpieczenie na cudzy rachunek jest instytucją, na gruncie której ograniczenia swobody umów w sposób szczególnie limitują swobodę kontraktową stron. Te szczególne ograniczenia zostały zidentyfikowane w zakresie możliwych sposobów kształtowania treści i celu trójpodmiotowego stosunku prawnego kreowanego przez tę umowę, a także w zakresie swobody jej zmiany i rozwiązania. W związku z tak określonym celem głównym w dalszych rozważaniach została podjęta próba analizy konstrukcji umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek przez pryzmat ograniczeń swobody umów określonych w art. 353¹ k.c. (niejako skonfrontowania tej konstrukcji z poszczególnymi ograniczeniami swobody kontraktowej). Realizacja celu głównego następowała także poprzez zrealizowanie następujących celów szczegółowych:

- określenie, czym właściwie jest umowa ubezpieczenia na cudzy rachunek, a w szczególności – jak należy traktować tę umowę w świetle systematyki umów odnoszących się do osób trzecich oraz świadczeń ubezpieczyciela, a także jaki jest charakter relacji pomiędzy podmiotami stosunku prawnego powstającego w wyniku zawarcia tej umowy;
- ustalenie elementów zasady swobody umów, w których swoboda ta podlega ograniczeniom specyficznym dla umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek;
- określenie, w jaki sposób kryterium właściwości (natury) stosunku wpływa na możliwość kształtowania treści i celu stosunku ubezpieczenia na cudzy rachunek, a w szczególności – w jakim zakresie sposób ten jest ograniczany przez kauzalny oraz kompensacyjny charakter umowy ubezpieczenia;
- identyfikację przepisów ustanawiających szczególne ograniczenia w kształtowaniu treści i celu umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek i określeniu zakresu tych ograniczeń;
- określenie, czy zasady współżycia społecznego wpływają w sposób szczególny na dopuszczalność wykorzystywania konstrukcji umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek;
- ustalenie, czy z konstrukcją umowy ubezpieczenia związane są szczególne ograniczenia swobody kontraktowej w zakresie możliwości jej zmiany lub rozwiązania przez strony.

Niniejsza praca odnosi się przy tym wyłącznie do ograniczeń charakterystycznych dla umowy ubezpieczenia zawartej na cudzy rachunek, a kwestie związane z ograniczeniami swobody kontraktowej w typowej umowie ubezpieczenia są jedynie sygnalizowane⁷. Niniejsza praca nie obejmuje swoim zakresem tematyki ubezpieczeń morskich.

Wskazany powyżej zakres analizy i cele pracy zdeterminowały wewnętrzną systematykę pracy, którą podzielono na pięć rozdziałów. Pierwszy z nich poświęcony jest analizie poszczególnych ograniczeń swobody umów wskazanych w art. 353¹ k.c., które stanowią: natura stosunku, ustawa i zasady współżycia społecznego. W rozdziale tym badaniu podlegają znaczenia tych pojęć, a także rola odgrywana przez każde z nich. W ramach tej części pracy za szczególnie istotne zostało uznane określenie znaczenia kryterium natury (właściwości) stosunku, ze względu na fakt, że kryterium to nie tylko budzi znaczne wątpliwości w piśmiennictwie, ale również wydaje się wyjątkowo istotne w ramach analizy szczególnego rodzaju konstrukcji prawnej, jaką jest umowa ubezpieczenia na cudzy rachunek. W rozdziale I została również dokonana identyfikacja elementów swobody umów charakterystycznych dla umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek, co pozwoliło określić pole rozważań prowadzonych w kolejnych rozdziałach.

W rozdziale II w pierwszej kolejności określony został charakter prawny umowy ubezpieczenia, co pozwoliło zidentyfikować świadczenia wypełniane przez ubezpieczyciela w ramach tej umowy. Określanie takich świadczeń oraz poddanie analizie występujących na gruncie prawa polskiego konstrukcji umów odnoszących się do osób trzecich pozwoliło odnieść się do kluczowej z punktu widzenia tematyki niniejszej pracy kwestii, tj. ustalenia, jak należy rozumieć konstrukcję umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek oraz jak na gruncie stosunku kreowanego przez tę umowę kształtują się relacje pomiędzy ubezpieczającym, ubezpieczonym i ubezpieczycielem. W rozdziale II odniesiono się również do budzącej liczne kontrowersje kwestii ubezpieczeń grupo-

⁷ Ogólnie na temat swobody umów w umowie ubezpieczenia zob. w szczególności K. Malinowska, *Umowa ubezpieczenia w Europie bez granic*, Bydgoszcz–Warszawa 2008, s. 80 i n.

wych i stosunku zakresowego tego pojęcia do pojęcia ubezpieczenia na cudzy rachunek.

W rozdziale III dokonana została analiza sposobu, w jaki natura umowy ubezpieczenia wpływa na możliwość kształtowania treści i celu umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek. W tym celu w pierwszej kolejności odniesiono się do kwestii kauzalności umowy ubezpieczenia na gruncie umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek i zestawiono pojęcie kauzy z zastosowanym na gruncie art. 353¹ k.c. pojęciem celu umowy. Następnie analizie na gruncie umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek poddano fundamentalne dla współczesnego prawa ubezpieczeniowego pojęcie interesu ubezpieczeniowego. Pozwoliło to nie tylko odnieść się do budzących wiele kontrowersji sposobów praktycznego wykorzystania umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek, ale również przygotować grunt dla przeprowadzonej w dalszej części tego rozdziału analizy możliwości stosowania pośrednich ubezpieczeń na cudzy rachunek. W rozdziale tym odniesiono się również do kształtowania instytucji regresu nietypowego na gruncie umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek.

Rozdział IV zawiera przede wszystkim analizę ustawowych ograniczeń swobody umów w kształtowaniu treści i celu umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek. Z jednej strony analizie poddano poszczególne normy wyznaczone przepisami Kodeksu cywilnego, takie jak odnoszące się do powinności ubezpieczonego, możliwość kształtowania umowy ubezpieczenia jako zawartej na rachunek osoby nieoznaczonej czy ograniczenia wyznaczane przez regulację o niedozwolonych postanowieniach umownych. Z drugiej strony badaniem objęto normy wynikające z przepisów o publicznoprawnym charakterze. Szczególną uwagę w tym zakresie poświęcono budzącej liczne kontrowersje kwestii ograniczeń w stosowaniu konstrukcji umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek, które mogą wynikać z przepisów o pośrednictwie ubezpieczeniowym. Analiza zawarta w tym rozdziale uzupełniona została ponadto o specyficzne ograniczenie, jakie na gruncie umowy na cudzy rachunek ustanawia kryterium zasad współżycia społecznego pod postacią zasady lojalności kontraktowej.

Rozdział V koncentruje się natomiast na kolejnym elemencie zasady swobody umów, jakim jest swoboda zmiany i rozwiązania umowy. W rozdziale tym podjęto próbę weryfikacji często wyrażanego w doktrynie poglądu o braku ograniczenia woli stron umowy ubezpieczenia zawartej na cudzy rachunek w zakresie jej zmiany lub rozwiązania. W tym celu w pierwszej kolejności analizie poddano charakter często występujących w praktyce oświadczeń ubezpieczonego składanych w związku z objęciem go ochroną na podstawie umowy ubezpieczenia zawartej na jego rachunek. Następnie odwołano się do występujących na gruncie regulacji umowy na rzecz osoby trzeciej pojęć odwołania i zmiany zastrzeżenia, w tym zbadano i zaproponowano sposób rozumienia tych pojęć na gruncie umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek. Powyższe pozwoliło na odróżnienie przypadku objęcia ubezpieczonego ochroną ubezpieczeniową za jego zgodą od przypadku objęcia ubezpieczonego ochroną bez takiej zgody i na poddanie analizie ograniczeń swobody kontraktowej stron występujących w tych przypadkach.

W podsumowaniu zamieszczono wnioski wynikające z analizy problematyki będącej przedmiotem niniejszej pracy oraz ilustrujące realizację celów pracy, w szczególności postulaty dotyczące sposobów interpretacji obowiązujących przepisów.

W pracy zawarto stan prawny na dzień 1.01.2017 r., w szczególności uwzględniając zmiany w stanie prawnym dokonywane przepisami ustawy o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej. Ze względu jednak na fakt, że ustawa ta jest regulacją nową, zawarto również odesłania do przepisów uchylonej ustawy o działalności ubezpieczeniowej⁸.

W ramach wstępu do niniejszej pracy należy poczynić jeszcze krótką uwagę o charakterze terminologicznym. Prawo polskie w zakresie określania podmiotu zawierającego umowy ubezpieczenia w ramach wykonywania działalności ubezpieczeniowej nie stosuje jednolitego nazewnictwa. Przepisy Kodeksu cywilnego określają stronę umowy ubezpieczenia zobowiązaną, w zakresie działalności swego przedsię-

⁸ Ustawa z 22.05.2003 r. o działalności ubezpieczeniowej (Dz.U. z 2015 r. poz. 1206 ze zm.); uchylona z dniem 1.01.2016 r.

biorstwa, do spełnienia określonego świadczenia w razie zajścia przewidzianego w umowie wypadku jako „ubezpieczyciela”. Z kolei przepisy ustawy o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej czy ustawy o pośrednictwie ubezpieczeniowym⁹, czyli przepisy w zdecydowanej większości o publicznoprawnym charakterze, posługują się terminem „zakład ubezpieczeń”, odnosząc go w zasadzie do przedsiębiorcy wykonującego działalność ubezpieczeniową. W związku z tym w niniejszej pracy obok przyjętego na gruncie prawa cywilnego pojęcia ubezpieczyciela będzie również stosowane pojęcie zakładu ubezpieczeń, w szczególności gdy będą omawiane regulacje prawne posługujące się tym pojęciem.

Dodatkowo, w celu ułatwienia prowadzenia wywodu i zwiększenia jego przejrzystości stosowane będzie również pojęcie dystrybucji ubezpieczeń, jako termin zbiorczy, pozwalający krótkim sformułowaniem objąć wszelkie działania prowadzące do objęcia ubezpieczonego ochroną ubezpieczeniową przez ubezpieczyciela, niezależnie od formy prawnej, jaką te działania przybierają. Pomimo że pojęcie to właściwe jest raczej dla nauk ekonomicznych i jego stosowanie w języku prawnym może budzić pewne wątpliwości, można przypuszczać, iż również w tym języku będzie ono musiało znaleźć swoje miejsce ze względu chociażby na posługiwanie się nim przez KNF w tekście Wytycznych, uchwalenie dyrektywy w sprawie dystrybucji ubezpieczeń¹⁰ oraz związane z im-

⁹ Ustawa z 22.05.2003 r. o pośrednictwie ubezpieczeniowym (Dz.U. z 2014 r. poz. 1450 ze zm.).

¹⁰ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/97 z 20.01.2016 r. w sprawie dystrybucji ubezpieczeń (Dz.Urz. UE L 26, s. 19) definiuje pojęcie dystrybucji ubezpieczeń jako „działalność polegającą na doradzaniu, proponowaniu lub przeprowadzaniu innych prac przygotowawczych do zawarcia umów ubezpieczenia, na zawieraniu takich umów lub udzielaniu pomocy w administrowaniu takimi umowami i wykonywaniu ich, w szczególności w przypadku roszczenia, w tym udzielanie informacji dotyczących jednej lub większej liczby umów ubezpieczenia na podstawie kryteriów wybranych przez klienta za pośrednictwem stron internetowych lub innych mediów oraz opracowanie rankingu produktów ubezpieczeniowych obejmującego porównanie cen i produktów, lub udzielanie zniżki od ceny umowy ubezpieczenia, gdy klient jest w stanie pośrednio lub bezpośrednio zawrzeć umowę ubezpieczenia za pośrednictwem stron internetowych lub innych mediów”. Zob. też art. 5 ust. 1 projektu u.d.u.

plementacją tej dyrektywy prace nad projektem ustawy o dystrybucji ubezpieczeń¹¹.

¹¹ Zgodnie z informacjami znajdującymi się na stronach Rządowego Centrum Legislacji (<http://www.legislacja.gov.pl/> , dostęp: 8.01.2017 r.) implementacja IDD do polskiego porządku prawnego ma nastąpić w drodze ustawy o dystrybucji ubezpieczeń, której projekt został opublikowany na tych stronach po raz pierwszy 6.12.2016 r. Termin implementacji IDD upływa 23.02.2018 r.

Rozdział I

SWOBODA UMÓW ZOBOWIĄZANIOWYCH I JEJ OGRANICZENIA W ŚWIELE ART. 353¹ KODEKSU CYWILNEGO

1. Pojęcie swobody umów zobowiązaniowych

Zasada swobody umów zobowiązaniowych (swobody kontraktowej) została ustanowiona w art. 353¹ k.c., mającym charakter ogólnej normy kompetencyjnej¹². Przepis ten stanowi, że strony zawierające umowę mogą ułożyć stosunek prawny według swego uznania, byleby jego treść lub cel nie sprzeciwiały się właściwości (naturze) stosunku, ustawie ani zasadom współżycia społecznego. Artykuł 353¹ k.c. został wprowadzony do polskiego systemu prawnego ustawą zmieniającą Kodeks cywilny z 28.07.1990 r.¹³, która służyła realizacji pierwszego etapu reformy prawa cywilnego zmierzającej do dostosowania rozwiązań prawnych zawartych w kodeksie do zasad i wymagań gospodarki rynkowej. Przed wspomnianą nowelizacją zasada swobody umów wyprowadzana była w drodze argumentacji *a contrario*, w szczególności z przepisu art. 58 k.c.¹⁴ Zasada ta znajduje również oparcie w Konstytucji RP¹⁵. Choć nie

¹² P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2013, s. 547; wyrok SN z 16.02.2001 r., IV CKN 244/00, OSNC 2001, nr 9, s. 138.

¹³ Ustawa z 28.07.1990 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny (Dz.U. poz. 321).

¹⁴ A. Rzetecka-Gil, *Komentarz do art. 353(1) Kodeksu cywilnego*, LEX/el. 2011, nb

1.

¹⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r., Dz.U. poz. 483 ze zm.

jest w niej wyrażona *expressis verbis*, należy uznać, że wynika z art. 31 Konstytucji RP, który gwarantuje wolności każdej jednostki, oraz z art. 22 Konstytucji RP, który gwarantuje wolność działalności gospodarczej¹⁶.

Zasada swobody (wolności) umów jest wyrazem zasady autonomii woli stron i należy do naczelných zasad prawa zobowiązań. Należy ją rozumieć jako kompetencję do kształtowania przez podmioty wiążących je stosunków prawnych w drodze umów¹⁷. Podmioty prawa cywilnego nie muszą więc poszukiwać kompetencji do zawarcia umowy o określonej treści i celu w przepisach szczególnych, lecz mogą zawrzeć dowolną umowę, o ile przepisy prawa nie wyłączają takiej możliwości¹⁸. Co więcej, z zasady swobody umów można wysnuć pewnego rodzaju domniemanie dopuszczalności zawarcia umowy o treści i celu określonym przez strony, a przeprowadzenie dowodu przeciwnego obciąża podmiot kwestionujący dopuszczalność zawarcia takiej umowy.

W orzecznictwie zwraca się przy tym uwagę na to, że jeśli zawarta umowa nie ingeruje w istotę zobowiązania, inne podmioty zewnętrzne nie powinny ingerować w treść wykreowanego przez tę umowę stosunku prawnego¹⁹. Zasadę swobody umów można traktować więc jako wyraz przekonania, że strony umowy najlepiej są w stanie ułożyć wiążący je stosunek prawny w sposób odpowiadający ich potrzebom, natomiast rola ograniczeń w tym zakresie powinna sprowadzać się do funkcji ochrony prawidłowości obrotu oraz interesów podmiotów danego stosunku. Strony kształtując stosunek umowny, nie są również związane normatywnymi typami umów, lecz mają do wyboru:

¹⁶ M. Safjan [w:] *Kodeks cywilny*, t. 1, *Komentarz do art. 1–449(10)*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2011, s. 1261 oraz przytoczone tam orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego.

¹⁷ Por. Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa 2012, s. 126; podobnie A. Olejniczak [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3, *Zobowiązania – część ogólna*, red. A. Kidyba, Warszawa 2010, uw. 1 do art. 353¹ k.c.; P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny...*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, s. 546; R. Trzaskowski, *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych*, Kraków 2005, s. 33–34; K. Góźdz, *Zawarcie umowy gwarancyjnej (art. 353¹ KC)*, cz. I, glosa do wyroku SN z 9.11.2006 r., IV CSK 208/06, MoP 2009, nr 2, s. 101.

¹⁸ R. Trzaskowski, *Granice...*, s. 54–55.

¹⁹ Wyrok SA w Szczecinie z 17.07.2014 r., III AUa 1181/13, LEX nr 1515287.

- przyjęcie bez jakichkolwiek modyfikacji określonego typu umowy uregulowanej normatywnie,
- zawarcie umowy nazwanej z jednoczesnym wprowadzeniem do niej pewnych odmienności, w tym również połączenie cech kilku umów nazwanych (umowy mieszane) lub
- zawarcie umowy nienazwanej²⁰.

Zakres swobody umów obejmuje możliwość określenia przez strony według swojego uznania zarówno treści, jak i celu umowy. Pojęcie celu umowy, w tym na gruncie umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek, będzie jeszcze przedmiotem rozważań w dalszej części niniejszej pracy. W tym miejscu można jedynie wstępnie zaznaczyć, że pojęcie to, w znaczeniu użytym w art. 353¹ k.c., oznacza zamierzony przez strony lub co najmniej znany stronom stan rzeczy, który ma być zrealizowany w następstwie spełnionej umowy²¹. Z kolei pojęcie „treści” umownego stosunku zobowiązaniowego można zdefiniować jako wynikające z umowy istotne uprawnienia i obowiązki stron, dotyczące świadczenia i jego wykonania²². Treść stosunku kształtowana jest nie tylko przez samą umowę, chociaż stanowi ona jej główne źródło, ale również przez przepisy ustawy, zasady współżycia społecznego i ustalone zwyczaje (art. 56 k.c.)²³. Warto jednak zauważyć, że pojęcia treści i celu nie mają charakteru całkowicie rozdzielnego, a rozróżnienie tych pojęć może być utrudnione. Cel określa się w prakseologii jako stan przyszły, przy czym przejście od stanu aktualnego do przyszłego nie jest na ogół jednoznacznie wyznaczone. Wiąże się on z intencją podmiotu dokonującego czynności, mającego na celu osiągnięcie określonego stanu rzeczy. Gdy

²⁰ Wyrok SN z 6.11.2002 r., I CKN 1144/00, LEX nr 74505; T. Wiśniewski [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3, *Zobowiązania*, cz. 1, red. J. Gudowski, Warszawa 2013, s. 27; P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny...*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, s. 548; M. Safjan [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 1, red. K. Pietrzykowski, s. 1262; R. Trzaskowski, *Swoboda umów w orzecznictwie sądowym*, cz. 1, PS 2002, nr 3, s. 65.

²¹ Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania...*, s. 129.

²² T. Wiśniewski [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 3, cz. 1, red. J. Gudowski, s. 28; A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2001, s. 113.

²³ A. Rzetecka-Gil, *Komentarz...*, nb 18–19; T. Wiśniewski [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 3, cz. 1, red. J. Gudowski, s. 28; A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo...*, s. 316; uchwała SN z 30.05.1990 r., III CZP 8/90, OSNC 1990, nr 10–11, poz. 124.

taki cel należy do postanowień regulujących prawa i obowiązki stron czynności prawnej, to staje się on elementem jej treści²⁴.

W powyższym kontekście warto zauważyć, że na gruncie przepisów o umowie ubezpieczenia ustawodawca niejednokrotnie odróżnia umowę ubezpieczenia od o.w.u. (tytułem przykładu można podać chociażby brzmienie art. 807 § 1 k.c.). Może to sugerować, że wolą ustawodawcy było odróżnienie dokumentu umowy ubezpieczenia jako dokumentu, którego treść objęta jest konsensem stron oraz zawierającego najczęściej postanowienia charakterystyczne dla danego ubezpieczającego, a co za tym idzie raczej indywidualnie uzgadniane (takie jak np. suma gwarancyjna czy wysokość składki), od o.w.u., które wiążą strony na podstawie przepisów o wzorcach umownych²⁵.

Jak wskazuje się w literaturze i orzecznictwie, możliwość tworzenia i stosowania wzorców umownych wynika właśnie z zasady swobody umów, a postanowienia tych wzorców również mogą być poddawane ocenie z perspektywy tej swobody i jej ograniczeń²⁶. Uwaga ta dotyczy wszelkich nieuzgodnionych indywidualnie, jednostronnie przygotowanych przed zawarciem umowy, gotowych postanowień umów, niezależnie od stosowanej wobec nich nazwy, w tym również o.w.u.²⁷ Warto dodać, że na wniosek o dopuszczalności kontroli treści wzorca w świetle ograniczeń swobody umów określonych w art. 353¹ k.c. nie wpływa sposób oceny charakteru prawnego wzorca, który w doktrynie budzi pewne wątpliwości, w szczególności na tle możliwości traktowania wzorca jako integralnej części umowy²⁸. Na gruncie aktualnego stanu prawnego należy uznać, że wzorce umowne nie mają charakteru normatywnego, jednak wciąż istnieją wątpliwości, czy prawną donios-

²⁴ M. Gutowski, *Zasada kauzalności czynności prawnych w prawie polskim*, PiP 2006, nr 4, s. 5–6.

²⁵ Por. wyrok SN z 30.11.2000 r., I CKN 970/98, OSNC 2001, nr 6, poz. 93.

²⁶ E. Łętowska, *Prawo umów konsumenckich*, Warszawa 2002, s. 295; A. Olejniczak [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 3, red. A. Kidyba, 2010, uw. 3 do art. 353¹ k.c.; R. Trzaskowski, *Granice...*, s. 174–176; M. Niedośpiał, *Swoboda umów. Synteza*, Warszawa 2012, s. 42; wyrok TK z 8.12.2003 r., K 3/02, OTK-A 2003, nr 9, poz. 99, Dz. U. poz. 2150.

²⁷ E. Łętowska, *Prawo...*, s. 300–301.

²⁸ Szerzej na ten temat zob. np.: M. Bednarek, *Wzorce umów w prawie polskim*, Warszawa 2005, s. 69 i n.; M. Bednarek [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 5, *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. E. Łętowska, Warszawa 2006, s. 539.

łość wzorca należy czerpać ze zgody drugiej strony umowy i opierać związanie wzorcem na konstrukcji konsensu normatywnego²⁹, czy też raczej wzorce powinny być traktowane jako kwalifikowane oświadczenie woli kształtujące, przy spełnieniu określonych przesłanek, treść stosunku prawnego wynikającego z umowy (na wzór normy z art. 56 k.c.)³⁰. Co prawda w przypadku przyjęcia drugiej z tych koncepcji możliwość weryfikacji treści wzorca przez pryzmat ograniczeń swobody umów mogłaby budzić pewne wątpliwości (w szczególności ze względu na fakt, że swoboda umów dotyczy umów jako czynności prawnych co najmniej dwustronnych, a w przypadku odrzucenia konsensu jako podstawy związania wzorcem należałoby uznać, iż wiąże on „poza-umownie” na podstawie art. 384 k.c.³¹), jednakże również zwolennicy traktowania wzorca jako kwalifikowanego oświadczenia woli opowiadają się za możliwością kontroli jego treści w świetle ograniczeń swobody umów³². Dlatego też jedynie na marginesie dalszych rozważań można zaznaczyć, że pogląd opierający związanie wzorcem na teorii konsensu normatywnego wydaje się znacznie bardziej przekonujący. Przemawiają za nim nie tylko liczne argumenty, oparte w szczególności na wykładni literalnej lub systemowej³³, ale także fakt, że przy spełnieniu warunków określonych w art. 384 k.c. nie ma przeciwskażeń, aby uznać, iż do związania strony wzorcem umownym dochodzi przez wy-

²⁹ Tak Cz. Żuławska (aktualizacja R. Trzaskowski) [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3, *Zobowiązania*, cz. 1, red. J. Gudowski, Warszawa 2013, s. 158; na gruncie stanu prawnego sprzed noweli dokonanej ustawą z 2.03.2000 r. o ochronie niektórych praw konsumentów oraz o odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny (Dz.U. poz. 271 ze zm.) zob. postanowienie SN z 24.09.1993 r., III CZP 77/93, OSNC 1994, nr 3, poz. 52; w tym tonie również uchwała SN (7) z 22.05.1991 r., III CZP 15/91, OSNC 1992, nr 1, poz. 1.

³⁰ Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania...*, s. 153; W. Popiołek [w:] *Kodeks cywilny*, t. 1, *Komentarz do art. 1–449(10)*, K. Pietrzykowski, Warszawa 2011, s. 1421; E. Łętowska, *Prawo...*, s. 318–321; E. Łętowska, *Ochrona niektórych praw konsumentów*, Warszawa 2001, s. 80; na gruncie stanu prawnego sprzed noweli dokonanej ustawą z 2.03.2000 r. o ochronie niektórych praw konsumentów oraz o odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny zob. W. Pyziół, *Umowa rachunku bankowego*, Warszawa 1997, s. 21. Por. również F. Zoll, *Natura prawna wzorców umownych*, PiP 1998, nr 5, s. 46 i n.

³¹ Na takie wątpliwości zwraca uwagę R. Trzaskowski, *Granice...*, s. 175.

³² Na przykład E. Łętowska, *Prawo...*, s. 295.

³³ Zob. Cz. Żuławska (aktualizacja R. Trzaskowski) [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 3, cz. 1, red. J. Gudowski, s. 157–162; R. Trzaskowski, *Granice...*, s. 175–176.

rażenie przez nią zgody na zawarcie umowy na zasadach określonych także w postanowieniach tego wzorca (tj. treść jej oświadczenia o zawarciu umowy obejmuje również wyrażenie zgody na postanowienia wzorca). Właśnie umożliwieniu objęcia takim konsensem treści wzorca służy określony w art. 384 §1 k.c. wymóg jego doręczenia drugiej stronie przed zawarciem umowy, co ma jej umożliwić zapoznanie się z treścią wzorca oraz podjęcie decyzji, czy zgadza się na zawarcie umowy w oparciu o wzorec. Podobną uwagę można odnieść do określonego w art. 384 § 2 k.c. wymogu, aby strona mogła z łatwością dowiedzieć się o treści wzorca.

Biorąc pod uwagę powyższe, można stwierdzić, że odróżnienie przez ustawodawcę w przepisach o umowie ubezpieczenia umowy od o.w.u. nie ma istotnego znaczenia z punktu widzenia niniejszej pracy. Badaniu przez pryzmat ograniczeń swobody umów będzie bowiem podlegała cała treść (oraz cel) stosunku ubezpieczenia, niezależnie od tego, czy została ona ukształtowana przez postanowienia technicznie rozumianej umowy, czy przez postanowienia o.w.u., czy też przez postanowienia innych wzorców umowy³⁴. Dlatego w niniejszej pracy pojęcie umowy ubezpieczenia będzie używane w szerokim znaczeniu, tj. jako obejmujące wszystkie postanowienia kształtujące relację prawną między jej stronami, niezależnie od tego, w jakim dokumencie zostały zawarte.

Analiza poglądów doktryny pozwala na wyodrębnienie następujących elementów swobody umów:

- swoboda zawarcia umowy rozumiana jako swoboda w decydowaniu o zawarciu lub niezawarciu umowy oraz swoboda wyboru trybu zawarcia umowy,
- swoboda wyboru kontrahenta,
- swoboda kształtowania treści i celu umowy, w tym w ustaleniu czasu jej trwania,
- swoboda zmiany lub rozwiązania istniejącego stosunku umownego³⁵.

³⁴ Por. K. Malinowska, *Umowa...*, s. 133–136.

³⁵ Por.: Z. Radwański, A. Olejniczak, *Zobowiązania...*, s. 127; A. Olejniczak [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3, *Zobowiązania – część ogólna*, red. A. Kidyba, Warszawa 2014, s. 127, A. Rzetecka-Gil, *Komentarz...*, nb 6; T. Wiśniewski [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 3, cz. 1, red. J. Gudowski, s. 26–27; P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny...*,

Kontrowersje budzi natomiast kwestia zaliczenia do zakresu swobody umów swobody wyboru formy. A. Olejniczak twierdzi, że wyrażona w art. 60 k.c. zasada dowolności formy dotyczy dokonywania wszelkich czynności prawnych i jako taka nie jest określona przez zasadę swobody kontraktowej³⁶. T. Wiśniewski z kolei zalicza dowolność formy do cech swobody umów, choć zaznacza, że pojęcie to w ścisłym tego słowa znaczeniu powinno być ograniczone jedynie do wpływu stron na treść umowy³⁷. Podobnie wymogi co do formy czynności prawnej jako ograniczenie swobody umów traktuje M. Niedośpiał, wskazując, że w ewidentny sposób ograniczają one wolność stron oraz że często nie ma różnicy między niezachowaniem wymogów co do formy a niezachowaniem wymogów co do treści³⁸. Wątpliwości te nie mają jednak istotnego znaczenia z punktu widzenia niniejszej pracy, bowiem ograniczenia wyboru formy zawarcia umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek nie kształtują się odmiennie niż w przypadku takich umów zawieranych na rachunek własny, a konkretnie w jednym i drugim przypadku przepisy nie ograniczają swobody wyboru przez strony formy zawarcia umowy ubezpieczenia. Artykuł 809 § 1 k.c. wymaga co prawda, aby zawarcie umowy było potwierdzone przez ubezpieczyciela dokumentem ubezpieczenia (polisą, legitymacją ubezpieczeniową, tymczasowym zaświadczeniem albo innym dokumentem ubezpieczenia), jednakże wymóg ten nie może być łączony z ograniczeniem swobody kontraktowej i stanowi element związany raczej z wykonywaniem umowy niż z jej zawieraniem³⁹.

Ukształtowanie swobody zawarcia umowy oraz wyboru kontrahenta umowy ubezpieczenia również nie różni się w przypadku umów zawieranych na cudzy rachunek oraz w przypadku umów zawieranych na rachunek własny. Jedynie dla porządku można wspomnieć, że w każdym z tych przypadków swoboda zawarcia umowy ubezpieczenia jest ograniczona. Z jednej strony ograniczenie to wynika z nadania

red. E. Gniewek, P. Machnikowski, s. 547; M. Safjan [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 1, red. K. Pietrzykowski, s. 1261; R. Trzaskowski, *Granice...*, s. 34–35.

³⁶ A. Olejniczak [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 3, red. A. Kidyba, 2014, uw. 1 do art. 353¹ k.c.

³⁷ T. Wiśniewski [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 3, cz. 1, red. J. Gudowski, s. 26.

³⁸ M. Niedośpiał, *Swoboda...*, s. 36.

³⁹ K. Malinowska, *Umowa...*, s. 113–114.

umowie ubezpieczenia przez ustawodawcę charakteru jednostronnie kwalifikowanego poprzez przesądzenie, że ubezpieczycielem może być wyłącznie podmiot uprawniony do wykonywania działalności ubezpieczeniowej (art. 7 ust. 1 u.d.u.r., art. 6 ust. 1 u.d.u.)⁴⁰. Z drugiej strony swoboda zawarcia umowy ograniczana jest przez regulacje dotyczące ubezpieczeń obowiązkowych, o których mowa w art. 4 u.u.o. Ograniczenie to wynika z wprowadzenia administracyjnoprawnego obowiązku uzyskania ochrony ubezpieczeniowej przez określone przepisami podmioty, a także przez wprowadzenie obowiązku kontraktowania określonego w art. 5 ust. 2 u.u.o., zgodnie z którym zakład ubezpieczeń posiadający zezwolenie na wykonywanie działalności ubezpieczeniowej w grupach obejmujących ubezpieczenia obowiązkowe nie może odmówić zawarcia umowy ubezpieczenia obowiązkowego, jeżeli w ramach prowadzonej działalności ubezpieczeniowej zawiera takie umowy ubezpieczenia⁴¹.

W związku z powyższym, a także ze względu na tematykę niniejszej pracy, dalsze jej części zostaną poświęcone analizie swobody kształtowania treści i celu umowy oraz swobody jej rozwiązania i zmiany. Jak zostanie bowiem wykazane, jedynie te dwa elementy swobody umów w przypadku umowy ubezpieczenia na cudzy rachunek kształtują się w sposób specyficzny i niejednokrotnie odbiegający od zasad występujących w umowie ubezpieczenia zawieranej na rachunek własny. Fakt objęcia ochroną ubezpieczeniową interesu podmiotu niebędącego stroną umowy będzie bowiem czynnikiem silnie limitującym swobodę stron.

⁴⁰ Zob. K. Malinowska, *Umowa...*, s. 109–111.

⁴¹ Szerzej na ten temat zob.: M. Orlicki, *Źródła i treść obowiązku ubezpieczenia* [w:] *Ustawowe ograniczenia swobody umów. Zagadnienia wybrane*, red. B. Gneta, Warszawa 2010, s. 528 i n.; M. Orlicki, *Ubezpieczenia obowiązkowe*, Warszawa 2011, s. 366 i n.; K. Malinowska, *Umowa...*, s. 104–107.

2. Granice swobody umów

Swoboda umów nie ma charakteru absolutnego i doznaje ograniczeń zarówno w zakresie treści, jak i w zakresie celu umowy. Określenie ograniczeń swobody umów podyktowane jest przede wszystkim koniecznością określenia właściwych ram przysługującej stronom autonomii woli. System prawny nie może bowiem udzielać nieograniczonej kompetencji w zakresie tworzenia stosunków zobowiązaniowych i pozostawić tę kwestię poza kontrolą prawa. Celem ograniczeń jest więc zapewnienie możliwie najpełniejszej realizacji zasady swobody umów, która może być realizowana jedynie przy zachowaniu bezpieczeństwa obrotu. Uregulowanie zawarte w art. 353¹ k.c. należy więc postrzegać jako przeciwdziałanie przez ustawodawcę ewentualnym nadużyciom i postawienie swobodzie kontraktowej granic, które muszą istnieć w każdym systemie prawnym⁴². Warto przy tym podkreślić, że stosunek pomiędzy zasadą swobody umów a jej ograniczeniami nie jest postrzegany jednolicie. Część przedstawicieli doktryny uważa, że z zasady swobody umów wynika dyrektywa interpretacyjna, w myśl której wszelkie wyjątki od tej zasady powinny być poddane restryktywnej wykładni, zgodnie z regułą *exceptiones non sunt extentendae*⁴³. Zgodnie z innymi poglądami relacja między swobodą umów a jej ograniczeniami nie powinna być postrzegana jako typowy stosunek zasady i wyjątku. Zarówno bowiem swoboda, jak i jej ograniczenia służyć mają ochronie tej samej wartości, jaką jest rzeczywista wolność (autonomia) człowieka. Dlatego też zakres swobody umów i jej ograniczenia są wynikiem kompromisu różnych wartości, w pewnym stopniu sobie przeciwstawnych, takich jak: wolność jednej i drugiej strony, sprawiedliwość czy interes społeczny, w tym bezpieczeństwo obrotu⁴⁴.

⁴² M. Safjan [w:] *Kodeks cywilny...*, t. 1, red. K. Pietrzykowski, s. 1262; K. Bączyk, glosa do wyroku SN z 16.02.2001 r., IV CKN 244/00, OSP 2002, nr 3, s. 151; zob. również orzeczenie TK z 15.12.1992 r., K 6/92, OTK 1992, nr 2, poz. 27, w którym TK uznał, że ograniczenie kompetencji do swobodnego kształtowania treści stosunku prawnego powinno mieć charakter wyjątkowy.

⁴³ K. Gózdź, *Zawarcie...*, cz. I, s. 102.

⁴⁴ R. Trzaskowski, *Granice...*, s. 99 i n.

2.1. Sprzeczność z właściwością (naturą) stosunku

Natura (właściwość) stosunku jest pierwszą z klauzul generalnych, jakimi posłużył się ustawodawca w celu ograniczenia swobody umów. Pomimo że klauzula ta – jak zostanie pokazane w dalszej części niniejszej pracy – doczekała się szerokiego omówienia w piśmiennictwie, w dalszym ciągu jej rozumienie budzi liczne wątpliwości i kontrowersje. Wynika to między innymi z faktu, że klauzula ta nie tylko stanowi swego rodzaju *novum* legislacyjne (nie występowała w Kodeksie cywilnym przed wprowadzeniem do niego art. 353¹ k.c.), ale także nie występuje w innym niż art. 353¹ przepisie Kodeksu cywilnego. W kodeksie sporadycznie pojawia się jedynie pojęcie właściwości, np. w art. 83 § 1 k.c., w którym mowa o właściwości czynności prawnej, czy art. 356 § 1 k.c., w którym mowa o właściwości świadczenia, choć analiza tych przepisów nie wskazuje, aby pojęcie właściwości zostało w nich użyte w jakimś szczególnym znaczeniu⁴⁵.

Analizę omawianej klauzuli warto rozpocząć od odniesienia się do znaczenia słownikowego pojęć natury oraz właściwości⁴⁶, którymi ustawodawca posłużył się przy jej konstruowaniu. Pojęcie natury rozumiane jest w języku polskim jako „zespół cech charakterystycznych dla określonych zjawisk, przedmiotów itp.” Z kolei właściwość oznacza „to, co jest charakterystyczne dla danej osoby lub rzeczy lub tłumaczone jest jako cecha tego, co właściwe, odpowiednie”⁴⁷. Biorąc pod uwagę powyższe definicje oraz zestawiając je z pojęciem stosunku zobowiązaniowego, bez większych wątpliwości można stwierdzić, że pod kryterium natury stosunku jako ograniczenia swobody umów kryje się

⁴⁵ Tak też P. Machnikowski, *Swoboda umów według art. 353¹ KC. Konstrukcja prawna*, Warszawa 2005, s. 322.

⁴⁶ Pomimo że sposób zredagowania przez ustawodawcę przepisu art. 353¹ k.c. poprzez użycie obok pojęcia „właściwość” określenia „natura” ujętego w nawias może budzić pewne wątpliwości co do znaczenia takiego zabiegu legislacyjnego oraz wzajemnego stosunku tych pojęć, brak jest wyraźnych przeciwskażeń, aby na gruncie tego przepisu pojęciom tym nadawać znaczenie synonimiczne i posługiwać się nimi zamiennie (tak też R. Trzaskowski, *Granice...*, s. 301; por. P. Machnikowski, *Swoboda...*, s. 322).

⁴⁷ *Słownik języka polskiego PWN*, dostępny pod adresem: <http://sjp.pwn.pl/> (dostęp: 31.10.2016 r.). Pominięto inne znaczenia nieistotne w tym kontekście.

pewien zespół cech charakterystycznych dla stosunku zobowiązaniowego. Głębszej analizie wymaga jednak określenie, w jaki sposób cechy takie powinny być identyfikowane oraz jak natura stosunku powinna być traktowana przez pryzmat pozostałych ograniczeń wskazanych w art. 353¹ k.c.

Wobec istnienia w polskim systemie prawnym rozbudowanej regulacji normującej nie tylko zasady powstawania stosunków obligacyjnych, ale także wiele ich cech i elementów, w pierwszej kolejności zasadne wydaje się odniesienie do kwestii, czy kryterium natury stosunku można w ogóle nadać samodzielny charakter, czy też powinno być ono stosowane raczej jako kryterium pomocnicze wobec kryterium zgodności z ustawą. Wątpliwości tego typu prezentowane są w literaturze. A. Olejniczak zwraca uwagę, że ustalenie właściwości zobowiązań, a więc natury każdego stosunku obligacyjnego lub stosunku określonego rodzaju, następuje na podstawie analizy obowiązującego prawa, a tym samym może wywoływać wątpliwości co do zasadności wyróżnienia w kodeksie kolejnego (obok sprzeczności z ustawą) ograniczenia swobody umów. Wskazuje przy tym, że stosując życzliwy dla ustawodawcy pogląd, kryterium to jako intuicyjnie kojarzone może jedynie ułatwić uzasadnienie oceny przekroczenia granic swobody umów⁴⁸. Podobnie P. Machnikowski definiując naturę stosunku jako „główne cechy charakterystyczne zobowiązaniowego stosunku prawnego jako pewnego modelu relacji między podmiotami, i to cechy określone przepisami prawa”, wskazuje na brak samodzielnej treści pojęcia natury stosunku, twierdząc, że w zależności od przyjętej interpretacji pokrywa się albo z kryterium ustawy, albo z kryterium zasad współżycia społecznego. Pewnego sensu istnienia natury stosunku Autor ten doszukuje się w jego zastosowaniu do określania imperatywnego lub semiimperatywnego charakteru przepisów czy norm prawnych oraz w użyteczności „w procesie stosowania prawa, gdzie może ono stanowić w wielu wypadkach alternatywny i niekiedy prostszy od pozostałych sposobów (odwołujących się do ustawy czy zasad współżycia społecznego), bardziej intuicyjny wariant uzasadnienia decyzji uznającej określone postanowienie umowne za bezskuteczne”. Jednak również takie zastoso-

⁴⁸ A. Olejniczak [w:] *Kodeks...*, t. 3, red. A. Kidyba, 2014, nb 10 do art. 353¹.

wanie omawianego kryterium budzi w ocenie P. Machnikowskiego poważne zastrzeżenia⁴⁹. Podobny wniosek zdaje się wysuwać Z. Radwański, stwierdzając, że *de lege lata* zalecane jest objaśnianie natury stosunku „na podstawie przepisów prawnych oraz zasad współzycia społecznego oraz, iż samodzielne znaczenie wspomnianego pojęcia mogłoby ewentualnie polegać na normatywnym uzasadnieniu swobodniejszego rekonstruowania norm przepisów prawnych”⁵⁰. Na niecałkowicie samodzielny charakter natury stosunku zwraca również uwagę M. Safjan, stwierdzając, że pełni ono raczej funkcje porządkujące, ułatwiające identyfikację tych elementów treściowych danego stosunku prawnego, które – wobec braku tego kryterium – byłyby uznane za sprzeciwiające się ustawie⁵¹.

Za rozdzieleniem kryterium zgodności z naturą stosunku oraz kryterium zgodności z ustawą opowiada się E. Łętowska, uznając, że podczas gdy drugie z tych kryteriów dotyczy przepisów bezwzględnie obowiązujących, to poszukiwanie granicy w naturze stosunku prawnego otwiera drogę do kontroli całej sfery unormowanej przepisami dyspozytywnymi. Autorka ta wypełnia klauzulę natury stosunku prawnego zasadami słuszności kontraktowej, a w stosunku do profesjonalistów zasadami rzetelności działania, regułami uczciwego obrotu czy podwyższonej staranności⁵². Można więc zauważyć, że E. Łętowska, pomimo że rozdziela kryterium natury stosunku od kryterium zgodności z ustawą, w zasadniczym stopniu z jednej strony opiera je na przepisach prawa pozytywnego (przepisach dyspozytywnych), a z drugiej strony odwołuje się do słuszności kontraktowej, co przybliża je do ograniczenia ustanowionego przez zasady współzycia społecznego⁵³. Podobnie

⁴⁹ P. Machnikowski [w:] *Kodeks cywilny...*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, s. 551–552; P. Machnikowski, *Swoboda...*, s. 328 i n.; na rolę kryterium natury stosunku jako wskazówki interpretacyjnej w zakresie charakteru przepisów podkreśla również M. Szczygiel, *Właściwość (natura) stosunku zobowiązaniowego jako ograniczenie zasady swobody umów*, Pal. 1998, nr 7–8, s. 20–21.

⁵⁰ Z. Radwański [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 2, *Prawo cywilne – część ogólna*, red. Z. Radwański, Warszawa 2008, s. 237.

⁵¹ M. Safjan, *Zasada swobody umów (Uwagi wstępne na tle wykładni art. 353¹ k.c.)*, PiP 1993, nr 4, s. 16.

⁵² E. Łętowska, *Prawo...*, s. 369–371.

⁵³ W podobnym kontekście na fakt, że naruszenie słuszności kontraktowej, podobnie jak nadmierne ograniczenie wolności człowieka, naruszenie godności

czyni M. Szczygieł, który definiując kryterium natury stosunku jako „zakaz umieszczania takich elementów i klauzul w umowie, które stanowiłyby zaprzeczenie sensu samego kontraktu, przez uderzenie w jego naturę”, zalicza do niego takie elementy, jak: niewspółmierność świadczeń, powinność ich dotrzymywania i współdziałania przy ich wykonywaniu, zrównoważone obciążenie odpowiedzialnością *ex contractu*, uczciwość kupiecką oraz dobre obyczaje⁵⁴. Rodzi to analogiczną uwagę jak w przypadku poglądów E. Łętowskiej, co zresztą częściowo zauważa sam Autor, tłumacząc, że tak rozumiane kryterium własnościowości (natury) stosunku zawiera „odniesienie także do norm spoza prawa pozytywnego i konsumowałoby w części znaczenia jakie dawniej łączono tylko i wyłącznie z klauzulą generalną zasad współżycia społecznego”⁵⁵.

Z poglądami pozbawiającymi klauzulę natury stosunku samodzielnego znaczenia (tj. wskazującymi na pokrywanie się tego kryterium, w zależności od przyjętej wykładni oraz założeń teoretycznoprawnych, z kryterium zgodności z ustawą lub kryterium zgodności z zasadami współżycia społecznego albo traktującymi je jedynie jako dyrektywę interpretacyjną nakazującą ustalanie imperatywnego charakteru pewnych przepisów) nie sposób się zgodzić. Muszą one bowiem prowadzić do wniosku, że użycie w przepisie art. 353¹ k.c. kryterium natury stosunku jest w zasadzie bezprzedmiotowe, co byłoby nie do pogodzenia z postulatem racjonalnego ustawodawcy. Trudno również uznać, że *ratio legis* wprowadzenia omawianego kryterium stanowił jedynie zamiar ułatwienia stosowania prawa, gdyż w przypadku uznania, iż kryterium właściwości stosunku nie ma własnego znaczenia, nie może ono być stosowane samodzielnie. Organy stosujące prawo musiałyby więc i tak odnosić się do kryteriów zgodności z ustawą lub zasadami współżycia społecznego, stąd trudno mówić o jakimkolwiek ułatwieniu.

człowieka czy godzenie w wartości rodzinne powinno być oceniane w świetle zasad współżycia społecznego, a nie natury stosunku, zwraca także uwagę P. Machnikowski, *Swoboda...*, s. 331–332.

⁵⁴ M. Szczygieł, *Właściwość...*, s. 19.

⁵⁵ M. Szczygieł, *Właściwość...*, s. 19–20.

Za bardziej zasadne należy uznać stwierdzenie, że ograniczenie swobody umów poprzez użycie klauzuli natury stosunku miało na celu uzupełnienie ograniczeń wynikających z kryterium zgodności z ustawą. Nie sposób bowiem wykluczyć, że postanowienie wprowadzone w danym stosunku umownym nie będzie sprzeczne z żadną z norm prawnych, gdyż na przykład będzie dotyczyło kwestii nieuregulowanej przepisami, jednak pomimo to taki sposób uregulowania danego stosunku będzie należało uznać za niepożądany w świetle ogólnych zasad stosunków zobowiązaniowych oraz właściwości danego rodzaju zobowiązania. Prawodawca nie jest bowiem w stanie przewidzieć wszelkich możliwych wariantów kształtowania się stosunków zobowiązaniowych i może dojść do sytuacji, w której określone przez strony postanowienia umowy nie będą sprzeczne z żadną normą wynikającą wprost z przepisów, lecz nie będzie budziło wątpliwości, że ich ukształtowanie przeczy naturze zobowiązania umownego. W takim przypadku kryterium to może służyć ochronie przed koniecznością przeprowadzania wątpliwych i daleko idących interpretacji przepisów w celu ochrony pewnych podstawowych zasad leżących u podstaw prawa cywilnego (prawa zobowiązań) lub w celu uniknięcia wypaczenia relacji umownych, do którego mogło dojść nawet wbrew woli obu stron.

Z uwagi na powyższe pojęcie właściwości (natury) stosunku nie powinno być traktowane jako podkategoria ograniczenia w postaci zgodności z ustawą czy zasadami współżycia społecznego, lecz jako uzupełnienie tych ograniczeń oraz kolejne – obok ustawy i zasad współżycia społecznego – kryterium pozwalające na kontrolę sposobu ukształtowania umowy przez strony.

Na powyższą konstatację nie wpływa przy tym fakt, że podział pomiędzy poszczególnymi ograniczeniami swobody umów nie jest podziałem rozłącznym. Pomimo że każde z tych kryteriów ma swoje własne znaczenie, siłą rzeczy kryteria te będą krzyżować się ze sobą, co jest rzeczą nie tylko naturalną, ale i pożądaną. Wynika to między innymi z faktu, że prawo stanowione jest (a przynajmniej powinno być) pewnym wyrazem uznawanych przez ustawodawcę zasad współżycia społecznego, które to zasady z kolei wpływają na sposób jego interpretacji. Podobnie z jednej strony podstawę do zdekodowania natury stosunku